

Hävitatud raamat ja eestlase identiteet

PIRET LOTMAN

Trükisõna teke ja toime sõltuvad tervest hulgast asjaoludest ja seda ei ole võimalik vaadelda väljaspool ajaloolist konteksti. Kirjakultuuri valdamine seondub alati ühiskondliku hierarhiaga. Euroopas kujundab kirjasõna uusajast alates mitte ainult tunnetuse, vaid ka valitsemispraktika struktuuri. Trükiste levikule on ikka ja jälle seatud piiranguid, olgu siis religioossetel, sotsiaalsetel, poliitilistel või kõlbelistel kaalutlustel.¹

Tsensuur tekkis koos trükikunsti leiutamise ja aja jooksul on see vaid muutnud oma vorme. Tänapäeva demokraatlikes riikides rakendatakse tSENSUURI eelkõige ühiskonna moraalinormide, mitte võimalolijate julgeoleku või heaolu kaitseks.² TSENSUURI ajaloo kõnekamad leheküljed pärinevad konfliktsituatsioonidest, mil võimalolija on kasutanud trükiste keelamist ja hävitamist alistatavate kultuurimälu muutmiseks.

Epp Annus kirjeldab oma uurimuses "Kirjanduskaanon ja rahvuslik identiteet" niisugust olukorda ilmekalt Franz Fanoni sõnadega: "Kolonialismile ei piisa lihtsalt valitseva maa oleviku ja tuleviku valitsemisest. Kolonialism ei rahuldu vaid inimeste oma haardes hoidmisega ja põliselaniku aju tühjendamisega kogu selle vormist ja sisust. Teatava

perversse loogika alusel pöördub ta alistatud inimeste mineviku poole, seda väänates, moonutades ja hävitades."³ Minevikku saab muuta mälu moonutades. Günther Stockeri väitel tähendab kirjakultuur spetsiifilist mälu kultuuri, mille puhul võib eraldada varumälu ja funktsioonimälu. Varumälu (saksa k *Speicherungedächtnis*) all mõtleb ta struktureerimata ja informatsioonina rakendamata kultuuriainest, mis ei ole suutnud end diskursuses maksma panna. Samas kätkeb varumälu endas ühiskonna jaoks alternatiivseid arenguvõimalusi, ohustades funktsioonimälu juba pelgalt oma olemasoluga. Funktsioonimälu on ühiskonna eksisteerimiseks aktuaalne teave ja ühtaegu tema kollektiivse kultuuriidentiteedi alus. Kirjakultuurimälu keskseks institutsiooniks on raamatukogu.⁴

Raamatukogul on võimu ja teadmise koosluses oluline funktsioon. Ta fikseerib oma koostisega tekstide kaanoni ja reguleerib kirjanduse hulga selle

¹ G. Stocker, *Schrift, Wissen und Gedächtnis*, Würzburg, 1997, S 31–33.

² A. Curry, *The Limits of Tolerance*. London, 1997 p 9–10.

³ E. Annus, *Kirjanduskaanon ja rahvuslik identiteet*. – Keel ja Kirjandus, nr 1, 2000, l 11.

⁴ G. Stocker, *Schrift, Wissen und Gedächtnis*. Würzburg, 1997, s 63–66.

Haridusdirektooriumi Rahvakasvatustalituse IV osakonna 1942. a. 7. detsembri ringkiri nr. R-4 avalike ja koolide raamatukogude juhatajaile uute trükist ilmuvate raamatute tellimise kohta.

Eesti Kirjastusel Tallinnas on väljaandmisel järgmised teosed:

- *) 1. Gailit, A. Leegitsev süda. Romaan.
- *) 2. Tammsaare, A. Kõrboja peremees. Romaan.
- *) 3. Tuglas, Fr. Valimik novelle ja väikepalasid.
- 4. Kitzberg, A. Näidendid.
- *) 5. Visnapuu, H. Tuuleema; Ballaadide kogu.
- 6. Parijõgi, J. Teotahelised poisid. Lastejutud.
- 7. Mälk, A. Lõunatuul. Näidend.
- 8. Paikre, E. Raudteevahi poeg. Laste jõulujutt.
- 9. Sillaots, M. Tähekesed. Laste jõulujutt.
- 10. Helbemäe, G. Vana Toomas. Noorsoojutt.
- 11. Punamütsike. Lastejutt.
- 12. Toomendi, P. Heinariitsikas otsib tööd. Lastejutt.
- 13. Laarman, M. Lindude laul. Laste pildiraamat.
- 14. Perekond Oktav. Laste noodi-aabits.
- 15. Paikre, E. Vana Valge. Noorsoojutt.

Tartu Eesti Kirjastusel Tartus teosed:

- *) 1. Ristikivi, K. Rohtaed. Romaan.
- *) 2. Kivi, A. Seitse venda. Romaan.
- 3. Sööt, K. E. Luuletusi.

Avalikel ja koolide raamatukogudel, kes soovivad ülaltähendatud raamatuid osta, tuleb nende raamatute tellimised saata nimetatud kahele kirjastusele aadressil:

Eesti Kirjastus, Tallinn, Pärnu mnt. 10,
Tartu Eesti Kirjastus, Tartu, Ülikooli 25.

Rahvakasvatustalituse IV Osakonna juhataja J. Libe.

*) Raamatud, mis tähistatud *)-ga, saadetakse Haridusdirektooriumi poolt kõigile avalikele raamatukogudele ühes eksemplaris tasuta.

Haridusdirektori 1942. a. 25. aprilli ringkiri nr. 1436-K koolivalitsustele, koolidele ja avalikkudele raamatukogudele kommunistliku kirjanduse kõrvaldamise kohta.

Kindralkomissari määruse põhjal 25. märtsist 1942 (Amtsblatt nr. 15 — 1942) on keelustatud ja kuuluvad konfiskeerimisele kõik kommunistliku propaganda levitamiseks määratud trükised (raamatud, brošüürid, ajakirjad, plakatid, postkaardid jne.).

Haridusdirektoorium palub koolivalitsuste, koolide ja avalikkude raamatukogude juhatajaid asuda selle määruse ajaviitmatule täitmisele, kui seda senini veel ei ole teostatud, toimetades vastavasisulised trükised kohaliku prefekti korraldusse ühes nende trükiste nimestikuga 2 eksemplaris, millest üks eksemplar jääb prefektile, teine — trükiste äraandmise tõenduseks, koolile või raamatukogule.

Haridusdirektori eest Dr. P a l l o n.

Mis puutub ilukirjandusse, siis RKK on lugenud oma peamiseks ülesandeks tutvustada Eesti NSV laialdast lugejaskonda võimalikult kiiremini nii vene klassikute kui ka nõukogude tänapäeva väljapastvarate kirjanikkude töödega. Kirjastatakse kõige aktuaalsemaid ja paremaid töid.

Vene klassikutest, kelle töid on RKK poolt kirjastatud 1945.a. tänini võiks nimetada:

N.Gogol (Revident, Taras Bulba, Valitud jutustused); M.Gorki (Inimeste seas, Väikekodanlased, Emma, Lepsepõlv, Põhjas, Valitud jutud, Minu ülikoolid); A.Ostroveki (Äike, Kaasavarata, Tulus amet); L. Tolstoi (Sõda ja rahu I-IV, Kaukaasia vang); A.Tšehhov (Valitud novellid, Näidendid); J.Turgenev (Valitud jutustused).

Nõukogude tänapäeva kirjanikkude töödest, mis on ilmunud Eesti NSV-a alates 1945 aastast võiks märkida: I.Ehrenburg (Pariisi langemine); A.Padejev (Leningradi blokaadi päevil, Kaktus, Noor kaardivägi), V.Gorbatov (Alistaratus), E.Grin (Tuul lõunast), V.Grossman (Stepen Koltšurin 3 köidet, Rahvas on suurematu), V.Inber (Pulkovo meridiaan), I.Kladeli (Gvedi Bigva), B.Polevoi (Jutustus teeliseist inimesest), K.Simonov (Põhjad ja sõd, Vene inimesed), M.Solohhov (Vaikne Don 3 köidet, Üheksantud uudisema), A.Stepenov (Fort-Artur 2 köidet), T.Sõdkbekov (Tomir), A.Tolstoi (Kannatuste rada 3 köidet), V.Vasiljevka (Vikerkaar, Lihtsalt armastus), N.Virta (Üksindus).

Väljavõte RKK kirjastusaruandest 1945. aastast

kättesaadavuse diskursuse piires. Tekstide kaanon ja kättesaadavus raamatukogus on poliitiliste muudatuste puhul olulised tunnusjooned.⁵

20. sajandi totalitaarsete režiimide suhe raamatukogus säilitatavasse trükisõnasse peegeldab nende taotlusi ja olemust adekvaatselt kui mistahes avaldused ja tulevikulubadused. Kaht Eesti lähiajaloo okupatsiooniperioodi on sellest aspektist raske võrrelda, kuna Saksa okupatsioon kestis tunduvalt lühemat aega ja sõjaoludes. Mõlemale režiimile oli omane kirjanduse kasutamine propagandavahendina ja ideoloogiliselt sobimatute trükiste hävitamine. Üldjoontes oli siingi palju sarnast. Nii kuulus natslikul Saksamaal hävitamisele vabariigimeelne, vasakliberaalne sotsiaaldemokraatlik, marksistlik, antifaašistlik, patsifistlik ja internatsionaalne, seksuaalküsimusi käsitlev ja psühhoanalüütiline kirjandus ning mõistagi juudi autorite teosed.⁶ Nõukogude Liidus hävitati samal ajal trükiseid kõigist loetletud kategooriatest peale antifaašistliku ja juudi autorite raamatute.

Analüüsidest Nõukogude ja Saksa võimuorganite suhet trükisõnasse konkreetsel valla-

tatud territooriumil ja ajaloolises kontekstis, näiteks Eestis, võib aga leida ka erinevusi. Esimene Saksa okupatsiooni aegne keelatud kirjanduse nimekiri ilmus 1941. a novembris ja sisaldas lisaks eelmainituile ka kogu nõukogude vene, inglise ja prantsuse kirjanduse (välja arvatud klassikute uusväljaanded ja puhteaduslikud tööd) ning Eestis kommunistide valitsemisajal välja antud kirjanduse. Nimesitikus mainitud 197 autori seas olid ka 16 eestlase nimed: August Alle, Aleksander Antson, Johannes Barbarus, Erni Hiir, Aadu Hint, August Jakobson, Mihkel Jürna, Enn Kippel, Jaan Kärner, Mihkel Martna, Hans Pöögelmann, Mart Raud, Johannes Ruven, Johannes Semper (ainult ilukirjandus), Karl Säre ja Evald Tammlaan. Kuu aega hiljem trükitud teine nimekiri sisaldas valdavalt nõukogude propagandakirjandust, eesti kirjanikest lisandus Nigol Andresen. Keelatud kirjanduse trükimekirju rohkem ei avaldatud, kuid säilinud on kaks kirjanduse kõrvaldamist nõudvat ringkirja. 1942. a aprillis kohustati koolivalitsuste,

⁵ G. Stocker, S 46.

⁶ T. Zunhammer, W. Pihlmeier. Bibliotheksgeschichte von Rosenheim. Paderborn 1997, S 43.

koolide ja avalike raamatukogude juhatajaid andma kõik kommunistlikud trükised üle kohalikele prefektidele. Järgmise aasta märtsis sai Haridusdirektorium korralduse hävitada lisaks juba mainitud trükiste kategooriatele ka vabamüürlik ja okultistlik kirjandus. Kõik keelunimekirjad sisaldasid õpikuid – eelkõige muidugi emakeele, ajaloo ja maateaduse omi. Alates 1942./1943. õppeaastast tohtis koolides kasutada ainult "Haridusdirektoriumi Teatajas" lubatud õpikuid. Keelatud olid mõistagi kõik nõukogudeaegsed kooliraamatud, Eesti Vabariigis ilmunuile tehti kuni uute valmimiseni mõned mööndused.⁷

Seega välistati aktiivsest kasutusest Saksa-maaga sõdivate riikide kirjandus, eesti kultuuri puudutas see vaid vaenlasega tehtud koostöö piirides. Veel enam, eesti raamatut vajati koguni Saksa sõjaväes. Luterlikul Saksamaal oli kirjasõna kasutamisel propagandavahendina sajanditevanune kogemus, raamatut väärtustati sel otstarbel kaugelt oskuslikumalt ja tulemuslikumalt kui õigeuskliku tagapõhjaga Venemaal. Raamat oli hinge relv ja raamatukogu vajalik ka rindesõdurile. 14. oktoobril 1939 esines Alfred Rosenberg üleskutsega koguda talveabi korras sõjaväele raamatuid. "Unsere Soldaten haben gute Bücher nötig! Senden Bücher an die Front!"⁸

Saksa sõjaväes teenivatele eestlastele saadeti kodumaalt emakeelseid raamatuid kõigi sõja-aastate jooksul. Nende hulgas oli sõnasõnastikke ja praktilisi nõuandeid sisaldavaid trükiseid, kuid kõige enam ilukirjandust. Näiteks paluti võimaluse korral saata Eesti Lennukoolile Liibavis "mitmesuguseid ilu- ja populaar-

teaduslikke teoseid raamatukogu asutamiseks, mille kasutajaks oleksid Eesti sõjaväelased"⁹. Kirjastusamet andis Eesti Lennuüksusele 91 raamatut, peamiselt ilukirjandust.¹⁰ Saadeti- ses Eesti tööteenistuslastele Alam-Sileesias 1944. aasta veebruaris leidis aga S. Masso "Kodu korrashoid", H. Ottensoni "Piimandus- aritmeetika", A. Raudkatsi "Valik Põhjamaade rahvatantse" ja muud kasulikku, ilukirjandu- sest ainult Oskar Lutsu "Kevade".¹¹ Raske on öelda, kas sõduritele saadeti juba koolipõlvest tuttavaid ja eesti identiteeti kandvaid raama- tuid nagu Eduard Söödi "Kogutud luuletused", Anton Hansen Tammsaare "Tõde ja õigus", Henrik Visnapuu "Tuule-ema", Lydia Koidula "Kolm juttu" ja "Valitud luulet", August Kitzbergi "Valitud näidendid", tõlkeist Aleksis Kivi "Seitse venda" ja uuemast kirjandusest Albert Kivikase "Karuskose" ning Karl Risti- kivi "Õige mehe koda". Võis ka olla, et nende teoste trükiarv oli lihtsalt suurem ja kirjandu- se üldises puuduses sobis kõik, mis venelaste hävitustööst alles oli jäänud. Üllitatud kirjan- duse jaotamisel eelistati rindesõdureid, nagu selgub Kirjastusameti vastusest Eesti Statisti- ka Valitsuse Demograafiaosakonna raamatu- soovile.¹²

1944. aasta veebruaris tegi "Tartu Eesti Kir- jastus" ettepaneku avaldada raamatusarjas "Sõduri lugemisvara" varem ilmunud eesti kirjandust.¹³ Sama aasta märtsikuus valminud "Eesti Kirjastuse" kirjanduselu aktiveerimi- se kava lähtub samuti eelkõige sõjaväeringkon- dade huvidest. Selle järgi oli eesti ilukirjandu- se kandvamate teoste väljaandmine mõeldud nii üldsusele kui ka sõjaväele (Tammsaare, Gailit, Mälk, Hindrey jt), spetsiaalselt sõjaväe- le taheti üllitada Vabadussõja mälestusi, lühe- maid ajaloolisi romaane, ajaviitekirjanduse paremikki, metsavendade jutustusi jms, sa- muti eriloomingut sõja ajast. Eesti sõjaväelas- tele kavandatud välipostiseeria sisaldas 20 ja raamatusari "Sõnarelvaga" 32 teost. Siia kuu- lusid "Kummalised sõjaseiklused", "Leitnant Julius Kuperjanovi elulugu", "Kuperjanovlased punaseid peksmas", "Soomusrongidega pu- naste vastu", kuid ka taas Eduard Vilde, August Kitzbergi, Jakob Mändmetsa, Karl August Hindrey ja August Mälgu loomingu.¹⁴ Puudus

⁷ P. Lotman, Raamatukogu roll sõjajärgses Nõuko- gude Eestis. – Eesti Rahvusraamatukogu Toimetised II, 1 87–191; 1 96–98.

⁸ Nils Kahlenfendt. "Kampgefährte Hyperion". Leipziger Jahrbuch zur Buchgeschichte 4 (1994), S 209–225.

⁹ ERA f R-81, n 2, s 266, l 12.

¹⁰ Samas, l 91.

¹¹ Samas, l 51.

¹² Samas, l. 63.

¹³ J. Tomingas, S. Pärt, Kirjastustegevus Eestis Sak- sa okupatsiooni ajal. – Eesti Rahvusraamatukogu Toimetised IV, Tallinn, 1995, lk 88–104; l 98.

¹⁴ ERA f R-81, s 287, l 287.

oli raamatust endast, kuna see oli hävinud nõukogude paberiveskites ja sõjatules, taasavaldamine takerdus aga eelkõige paberinappusele. Kirjandusainest oli piisavalt, sobis pea-aegu kogu eestikeelne ilukirjandus. Identiteedi aluseks oli enda vastandamine vaenlasele – vene sõdurile – ja seda toetas emakeelne kirjasona. Päris natsliku propagandakirjanduse osa oli tühine ilmunust ja seega ka rindele saadetust, Vabadussõja teema oli palju mõjuvam. See oli lähiajaloo kogemus, kunstiliselt hästi läbi kirjutatud ja ajaloolaste uuritud, eestlase rahvusliku uhkuse läte. "Eesti rahva kannatuse aastat" ei saa ka pidada propagandateoseks. Parimaks veneviha allikaks oligi Nõukogude okupatsiooni esimesel aastal kogetu. Vähemalt sõjaoludes ei olnud Saksa võimudel tark kippuda eesti rahva funktsionaalse mälu kallale, elati ikka veel samas diskursuses, vastandamaks end Nõukogude Venemaale.

Jüriöö ülestõusu 600. aastapäeva suurejooneline tähistamine samal ajal nõukogude tagalas oli tehislisk ja emotsionaalse katteta, tekstiline aines ei kandnud sõnumit välja. Mõjusam ei olnud eepose appivõtmine – Oskar Urgarti "Kalevipoeg Koiva jõel" on näide selle teema äärmuslikust ja meeleehtlikust kasutamistest. Tegelikult apelleeriti ju ärkamisajale, mis ei haakunud aga vene rahva suure sõjaga. Teise maailmasõja ajal Venemaal ilmunud ja viimase lendleheni hoolikalt bibliografeeritud trükitekstid häabusid samas ajas, kus nad loodi, eelnenud kultuurimäluga polnud neil elavat sidet ja nad ei kandunud isegi Nõukogude Eesti diskursusesse.¹⁵

Kodumaal püüti neil aastail Eesti Raamatukoguhoidjate Ühingu algatusel korvata raamatukogudele tehtud kahju. 1942. aastal hakati välja andma Eesti Vabariigi aegseid enimloetavamaid raamatuid. Kirjanikest eelistati August Gailitit ("Ekke Moor", "Toomas Niper-naadi"), Karl Ristikivi ("Rohtaed", "Õige mehe koda"), August Mälku ("Hea sadam", "Kadunud päike"), kuid ka Nõukogude okupatsiooniaastal taasüllitatud Eduard Vilde, Oskar Lutsu ja Anton Hansen Tammsaare teoseid. Eesti Rahva Ühisabi ettevõttel hakati juba 1941. aastal koguma kirjandust rändraamatukogude tarbeks. Liikumise hüüdlauseks oli "Maa

kingib linnale puid, linn kingib maale raamatuid!" ja eesmärgiks saata raamatuid piirkondadesse, kus neid oli kõige rohkem hävinud. Annetustena võeti vastu ainult raamatuid, eelistatavalt köidetuina, nende sisulise sobivuse üle otsustas keskkorralduse juurde loodud toimikond. Koguti umbes 60 000 raamatut, millest osa annetati raamatukogudele, osa saadeti rindesõduritele, osa – peamiselt õpikud, vaimulik ja venekeelne kirjandus – eraldati Peipsi taga elavatele eestlastele, kelleni see sõjategevuse tõttu aga ei jõudnud.¹⁶ Kirjanduse käigus saadud haruldased ja teised väärtuslikud raamatud annetati Arhiivraamatukogule ja Tartu Ülikooli raamatukogule. Saksakeelsed köited pandi kogude hulka, venekeelseid saadeti vaid piirkondadesse, kus leidis venekeelset elanikkonda. Ülejäänud võõrkeelne kirjandus anti linnaraamatukogudele või vahetati eestikeelse kirjanduse vastu. Vahetati näiteks Aleksander Bloki kolm venekeelset luulekogu, Turgenevi "Küti kirjad", Ibseni kogutud teosed rootsi keeles. Haruldasi trükiseid müüdi ka bibliofiilidele ning osteti saadud raha eest rändkogudele August Mälgu, Albert Kivikase ja Karl August Hindrey teoseid.¹⁷

Saksa okupatsiooni aegset kirjastustegevust uurinud Janika Tominga arvestuste järgi oli õpikute osa sel perioodil ilmunud trükistest umbes 18% ja ilukirjandusel 8%. Põhiosa viimasest moodustasid eesti kirjanike teoste kordustrükid. Esmatrükkidena avaldati vaid 14 proosaraamatut ja 4 luulekogu, tõlketeseid ilmus kuus, millest kaks olid muinasjutukogud.¹⁸ Samas ei avaldatud kaugeltki kõiki käsikirju. Näiteks 1942. aastal pakuti kirjastamiseks 500 käsikirja, ilmus vaid 168. Järgmisel aastal esitatud 205 käsikirjast nägi trükivalgust 129.¹⁹ Nagu juba öeldud, jäi nende tagasilükkamise põhjus hämaraks. Näiteks ei peetud võimalikuks avaldada Ants Orase Goethe

¹⁵ Nõukogude Eesti trükisõna Suure Isamaasõja aastail. Tallinn, 1970.

¹⁶ P. Lotman. Raamatukogu roll... l 100.

¹⁷ ERA f R-1606, n 1, s 52, l 1–30.

¹⁸ Eesti Raamat 1941–1944. Koostanud Janika Tomingas. Tallinn, 1997, l 10.

¹⁹ J. Tomingas, S. Pärt. l 91.

tõlkeid, kuid samal ajal oli kirjastamisplaanis neli köidet Goethe "Valitud töid" originaalis. Saksa kirjanduse tõlgetest oli kavas avaldada ainult kaks Rilke raamatut, kuid needki ei ilmunud. Veidi enam valgust heidavad saksa tsensori tööle õpikutesse tehtud parandused – ootuspäraselt nõutakse siin saksa nimede esikohale seadmist ja Saksa ajaloo faktide tähtsustamist.²⁰

Sellegi poolest tuleb tõdeda, et Saksa okupatsioon ei katkestanud järjepidevust Eesti Vabariigi kirjanduseluga, vahepeal katkenud lõimi püüti kokku siduda ja võimuorganid ei teinud siin olulisi takistusi. Piirangud lähtusid poliitilistest taotlustest, eestlaste identiteedi tunnetuslikke aluseid need ei puudutanud. Eesti kirjanduse elusolemist tunnistavad kas või Marie Underi ja Betti Alveri neil aastail valminud luulekogud "Mureliku suuga" ja "Elupuu".

Olgugi et Nõukogude Liit annekteeris Eesti verevalamiseta ning teatavaid vormilisi reegleid järgides, jätmaks seaduslikkuse muljet, toimis ta okupatsiooni algusest saadik nii, nagu oleks tegemist vallutatud maa ja alistatud rahvaga. Napilt aastaga suudeti kaotada kahekümne aasta jooksul välja kujunenud raamatute kirjastamis-, levitamise- ja hoiustruktuurid. Eesti Vabariigis ilmunud raamatu totaalse hävitamise katkestas sõda. On tähelepanev, et esimesed keelatud raamatute nimekirjad pani Tallinna Keskraamatukogu kataloogide alusel kokku Eesti kollaborantlikest haritlastest koosnev komisjon. Eero Medijainen püüab komisjoni liikmeid mõista ja isegi õigus-

tada: "Sellist situatsiooni arvestades tundub, et eelmainitud komisjoni ülesandeks sai tegelikult püüd kaitsta raamatukogusid, sest vähemalt pooled komisjoni liikmetest ei tundnud mingit viha eesti kultuuri vastu. Tundub, et keelataivate raamatute esialgsed nimekirjad olid komisjonile eelnevalt esitatud."²¹ Viimane väide pädeb kahtlemata venekeelse trüki-se kohta, kuid kes koostas siis eelnevalt eesti kirjanduse nimekirjad? Sel juhul polnuks komisjoni üldse vaja olnud. Tõde on see, et me ei tea nende inimeste motivatsiooni.

Geograafiliselt õigeusu ja läänekristluse piiril elavate eestlaste kirjakeele arengulugu määras nad Lääne-Euroopa kultuuriruumi. Eesti kirjakeel ja selle alusel identiteet kujunes luterlikus, eelkõige saksa kultuuriruumis. Hoolimata Põhjasõja-järgsest vallutusest jäid vene kultuurimõjud nõrgaks. Eesti raamatukogunduses võib neid siiski täheldada. Saksa traditsioonile orienteeritud Vene raamatukogunduses oli rahvaraamatukogul kindel pedagoogiline funktsioon, mida Arlen V. Blium nimetab raamatukogu-pedagoogiliseks tsensuuriks.²² Mõned uurijad näevad lugemise kontrollimise ja suunamise idee juuri vene raamatukogunduses avalduvas õigeusule omases isiksuse algatusvõime nivelleerimises.²³ Samas kultuuriruumis tekkinud Eesti raamatukogundus võttis niisuguse suhtumise lugejase kaasa ka iseseisva vabariigi raamatukogunduspoliitikasse, kus haridusministeeriumi eksperdid koostasid soovitava kirjanduse nimestikke kooli- ja avalikele raamatukogudele.²⁴ Ilukirjanduse valikul eelistasid nimekirjade koostajad raamatu didaktilist ja moraalset väärtust esteetilisele, usaldamata lugeja enda maitset ja haridustaset. Niisugune hoiak oli endastmõistetav ka nõukogude raamatukogunduses, erinesid vaid eetilised väärtushinnangud. Kirjandusnimestike koostamine – sedapuhku küll vastupidiselt eelnevale – sobimatust kirjandusest polnud seega päris tavatu ega võõras. Oma tegevuse tegelikku eesmärki ei pruukinud komisjon kohe hoomatagi. Sündmused kulgevad järgemööda ja raamatu kõrvaldamine ei ole sama mis tema füüsilise hävitamine. Alates 23. oktoobrist, mil loodi Kirjandus- ja Kirjastusasjade Peavalitsus ehk

²⁰ J. Tomingas, S. Pärt, l. 91–92.

²¹ E. Medijainen, Esimene nõukogude võimu aasta Eesti raamatukogudes. – Eesti Rahvusraamatukogu Toimetised II, Tallinn, 1991, lk 23–50, l 33.

²² Arlen V. Blium. Censorship of Public Reading in Russia, 1870–1950. Libraries and Culture, a journal of library history, Volume 33/ Number 1 / Winter 1998, Volume 33. Editor Donald G. Davis Jr. University of Texas Press, p.21.

²³ Professional'noje soznanie bibliotekarej kak pred'met filosofskih, kulturologičeskij i sociologičeskij issledovanij (materialy kruglovo stola). Peterburgskaja bibliotečnaja škola Nr 3/4 1998, c 24.

²⁴ P. Lotman, Aavik eestlase kirjandusmaitset kujundamas. Eesti Rahvusraamatukogu Toimetised III. Tallinn 1993, lk 161–168.

Glavlit, ei kasutatud kultuurimälu süstemaatilisel hävitamisel enam nii leebid mõisteid ja intelligentseid inimesi. Ehkki seda otseselt kuskil ei sõnastatud, oli 1941. aasta kevadel selge, vähemalt toonasele ülikooli raamatukogu juhatajale Friedrich Puksoole, et alles lubatakse jätta vaid enne 1918. aastat ilmunud trükised.²⁵

Kui võtta arvesse ka okupatsiooniga kaasnenud eraldatust välismaailmast, siis oli alustatud eestlane asetatud lihtsalt teise kultuuri ruumi, jäi üle vaid kõrvaldada rahva funktsionaalsest mälestusest euroopalikku identiteeti toetavad tekstid. Väite, nagu põhjendaks Eesti Vabariigi aegse kirjanduse paremiku keelamist sõjajärgses Eestis autorite koostöö sakslastega või emigreerumine Läände, lükkab ümber esimese okupatsiooniaasta kirjastusplaan. Ainukese ilukirjandust üllitava kirjastuse plaanis leiame vaid kaheksa eesti autorit: Eduard Vilde, Mart Raud, Richard Roht, August Jakobson, Oskar Luts, Hugo Raudsepp, Anton Hansen Tammsaare ja Jaan Kärner. Tõlkeid vene keelest pidid moodustama lõviosa avaldatavast. Klassikute (Mihhail Lermontov, Nikolai Gogol, Lev Tolstoi, Aleksandr Puškin) ja nõukogude tunnustatud autorite (Mihhail Šolohhov, Maksim Gorki, Ilja Ehrenburg, Mihhail Zoštšenko) kõrval kohtab siin ka tervet hulka tänaseks unustusehõlma vajunud nõukogude literaatide nimesid. Väliskirjandust esindavad William Shakespeare, Martin Andersen-Nexø, Upton Sinclair, Theodore Dreiser ja Lion Feuchtwanger.²⁶

Süstemaatiline eesti ja väliskirjanduse hävitamine jätkus Teise maailmasõja järel, ettevalmistusi selleks tegid võimuorganid juba nõukogude tagalas. Raamatukogude kontrollimist raskendas asjaolu, et Saksa okupatsiooni ajal oli lisandunud suurel hulgal lubamatuid trükiseid, tsensorite ametikohad olid täitmata ning nende haridustase ja isegi keeleoskus vilets, kuna nende hulgas oli palju Veneemaal kasvanud eestlasi. 1945. aasta veebruaris taastatud *Glavlit*is töötas 16 inimest – üks venelane ja 15 eestlast, kellest neljal oli kõrgharidus, neljal kesk- ja neljal algharidus. Mai kuus oli tsensorikohti ette nähtud küll 24, kuid täidetud 17 – neli töötajat oli kõrg-, kaks kesk-

üks eri- ja kaheksa algharidusega.²⁷ Tuge ei olnud neil oma töös kuigi palju ka kohalikest võimukandjatest. Juunis avastas näiteks *Glavlit*, et Võru rajooni haridusosakonna raamatukogus on 31 eksemplari "Eesti rahva kannatuse aastat".²⁸

1947. aastal leidsid tsensorid fašistliku kirjanduse olevat raamatukogudest kõrvaldatud ja nende töö lõpukorral, kuid said teada, et "...kuna Nõukogude võimu esimesel aastal alles alustati raamatukogude puhastamist, kuid kuna kodanlikus vabariigis välja antud kirjandus on enamjaolt ideoloogiliselt võõras, siis ei saa öelda, et see töö oleks lõpetatud, peab jätkuma veelgi intensiivsemas tempos".²⁹ See oluline avaldus formuleeriti 1949. a 31. märtsi *Glavlit*i käskkirjas, milles määrati avalikest raamatukogudest kõrvaldamisele väliskirjandus. Väliskirjandusena defineeriti seal "kõiki trükiseid nii tõlkes kui originaalis, mis on ilmunud väljaspool Nõukogude Liidu piire alates 1917. aastast". Üleandmisele ei kuulunud klassikute teosed, ortograafia-, tõlke- ja oskusõnastikud (kuid mitte entsüklopeediad) ning Eesti Vabariigis ilmunud trükised, mis polnud keelatud. Raamatute laushävitamise alguse ja suurvõimude ajaline ühtelangevus ei olnud mõistagi juhuslik, rahvuse füüsiline ja vaimne hävitamine kuulusidki kokku. Sama käskkirja lisa sisaldab 109 maailmakirjanduse klassiku nime, kelle teosed ei olnud keelatud. Seega jõudis kirjanduse tsenseerimine 1949. aastal uue tasandini – lubavate nimekirjadeni.³⁰

Raamatukogude puhastamine vabariigiaegsetest trükistest jõudis lõpule 1951. aastal. Rahvaraamatukogus leidis nüüd vaid hetkel vajalikku teadmiste miinimumi sisaldav kirjavara, mida polnud keelatud lugeda enam kellelgi. Eestlase kirjandusruum oli muutunud väga ahtaks. Iseasi, et kuna nõukogude identiteet muutus pidevalt, siis tsensori töö ei

²⁵ F. Puksoo, Tartu ülikooli raamatukogus ei hävinud ükski teos. – Eesti Sõna 1942. 10. märts, nr 55, l 6.

²⁶ ERA f R-14, n 1, s 961, l 6–9.

²⁷ ERA f R-17, n 3, s 2, l 6–8.

²⁸ Samas, l 17.

²⁹ ERA f R-17, n 3, s 5, l 12.

³⁰ P. Lotman, Raamatukogu roll..., l 105.

lõppenud, ikka pidi ta kooskõlas hetkemüüdiga korrigeerima ka olemasolevat kirjavara.

Eesti ühiskonna funktsionaalsest mälust ei olnud sellega kustutatud üksnes tekstid Nõukogude Liidu poliitilise vastase – Eesti Vabariigi – kohta või isegi meie osadus Lääne-Euroopa kultuuris. Veelgi hukatuslikum oli, et koos emakeelse kirjandusega kadus kogu kristlik väärtushinnangute süsteem.³¹

Tagajärjed ei ilmnenuid kohe ja indiviidi tasandil olid nad erinevad. Välisest oludest hoolimata elas valdav osa eestlasi sisemiselt veel endises diskursuses ja mõned inimesed ei vahetanud seda kunagi. Kõige puhtam näide sellise elu võimalikkusest on Uku Masingu saatatus.

Kuid eeldused nõukogude identiteedi kujundamiseks olid loodud. Paradoksaalsel kombel hakkas uus identiteet avalduma just siis, kui režiim väliselt mahenes, raamatukogude erihoiuosakondade ukseid polnud enam päris hermeetilised ja trükiseid hävitati kümnete, mitte tuhandete kaupa. 1956. aastal alanud eestiaegse kirjanduse valikuline vabastamine erihoiult oli pigem sümbolne kui reaalne. Esiteks säilitati raamatuid nüüd juba nende rariteetsuse tõttu ikkagi eritingimustes, teiseks on raamatukogu väga inertne süsteem, mis konserveerib mitte ainult trükiseid, vaid ka käitumismalle ja isegi hoiakuid. Raamatute kogudesse tagastamine kulges aeglaselt — need tuli uuesti kataloogida, kataloogimisosa-kond oli aga koormatud jooksvalt ilmunud kirjanduse töötlemisega. Erihoiu osakonna töötajate väiteil suunati kasutuskogudesse eelkõige kirjandus, mille vastu oli suurem

lugejahuvi.³² Riikliku Raamatukogu töötajate abiga koostas *Glavlit* küll 1021 nimetust sisaldava taaslubatud teoste bibliograafia, kuid 119 rehabiliteeritud autori looming otsustati jätta siiski erihoiu osakonda.³³

Kuid see polnud peamine. Need tekstid ei toiminud enam, nad olid diskursusest väljas. Oli juhtunud sama, mis vene klassikalise kirjandusega enne Teist maailmasõda. Kui Stalin 1937. aastal eelmisel kümnendil ärapõlatud klassika taas ausse tõstis, olid need tekstid kaotanud oma elujõu, järjepidevus oli katkenud.³⁴ Ka eesti kirjanduse järjepidevus oli katkenud, eestiaegne vaimsus väsinud. Kuid väsinud oli ka stalinlik jäik ideoloogia, nõukogude vaimuelu ise hakkas võtma teisi vorme. Tasahaaval paotus uks välismaailma, eestlaste jaoks kõige märgatavamalt 1957. aastal loodud "Loomingu Raamatukogu" vahendusel. Aegamööda mitmekesisus teistegi kirjas-tuste tõlkevalik ja tekkis taas emakeelne kirjandus. Keel ja kogu maailm muutus rikkalikumaks ning sellise nõukogude tegelikkusega oli suurel osal eesti ühiskonnast võimalik kohaneda.

See protsess peegeldus ka raamatukogude arenguloos. 1960. aastail hakati Eesti NSV Riikliku Raamatukogu – nõukogude ideoloogia lipulaeva Eesti raamatukogunduses – käsitama ametlikult rahvusliku raamatuvaramuna, mida raamatukogus tajuti uue arenguvõimalusena. Sõna "rahvuslik" semantiline laeng oli nii tugev, et kandis aastaid raamatukogu teadustööd, sel teemal peeti hulki konverentse ja kirjutati mitu uurimust.³⁵ Mõiste "rahvuslik raamatuvaramu" adekvaatne tähendus jäeti vaikimisi kõrvale. Tegelikult toimunu salakavaluse mõtestab lahti saksa uurija Bernhard Fabian. Ta iseloomustab 19. sajandil välja kujunenud rahvusraamatukogu institutsioonina, kuhu on füüsiliselt koondunud rahvuse vaimne pärand, ning on seega rahvusliku ja kultuurilise identiteedi nähtavaks väljenduseks. Seda väidet illustreerib ta näitega Baltimaade rahvusraamatukogudest, kus kogude laialipildumises ja rahvuskirjanduse hävitamises ning asendamises teise rahvuse trükiste sundeksemplaridega okupatsiooniaastail väljendub nimelt taotlus muuta põlisrahvuse identiteeti.³⁶

³¹ Vt näiteks P. Lotman, *Tsensusur kui usuvastase võitluse meetod Nõukogude okupatsiooni algul Eestis*. – Eesti Rahvusraamatukogu toimetised IV, Tallinn, 1995, l 120–144.

³² ERR f 1, n 2, s 125, l 6–9. Direktsiooni nõupidamiste protokollid.

³³ ERA f R-17, n 3, s 37, l 35.

³⁴ Arlen v. Blium, p 21–23.

³⁵ P. Lotman, *Parlamendiramatukogust rahvusraamatukoguks III. Rahvus ja raamatukogu*. Käsikiri.

³⁶ B. Fabian, *Der Staat als Sammler der nationalen Schrifttums Buchhandel. Bibliothek. Nationalbibliothek. Vorträge eines Symposiums der Arbeitsgemeinschaft Sammlung Deutscher Drucke*, Wiesbaden, 1997, s 21–53, S 37–39.

Tabavalt iseloomustab tolle perioodi eesti ühiskonda Aili Aarelaid: "...kolmandal sovetikümnel harjus suurem osa eesti rahvast elama koos nõukogulike veidrustega ning tõus sotsiaalsetes meeleoludes oli selgelt märgatav. Hirm repressioonide ees oli oluliselt vähenenud, komparteilik juhtimislaad oli küll võõras, kuid seda tunti juba üsna hästi ning osati temaga manipuleerida. Majandusliku järje paranemine ja liberaalsemad tuuled ideoloogias lubasid oletada, et sotsialismi kui riikliku süsteemi on siiski võimalik piisavalt inimnäoliselt muuta. Sotsiaalselt aktiivsesse ikka jõudis esimene sõja järel sündinud põlvkond, kelle kasvuaastad olid vorminud valdavalt vaid nõukogulikud tegurid ning kes seetõttu alustaski "õige" kommunismiga "vale" kommunismi taltsutamist."³⁷ Selline määratlus pädeb küll toonase Eesti ühiskonna, kuid kaugeltki mitte kõigi tema liikmete, vaid ainult nende kohta, kes elasid nõukogulikus diskursuses ja kandsid nõukogude identiteeti.

Eesti taasiseseisvumisel muutunud diskursuses teisesenes ühiskonna funktsionaalne mälu, viimase viiekümne aasta aktuaalsed tekstid asendusid suurelt osalt varumällu talletatutega. Sama toimus üksikisiku tasandil – uues diskursuses kohanev indiviid mäletas äkki, et oli lapsena salaja "Eesti rahva kannatuste aastat" lugenud või pioneerikoosolekul Olga Lauristini tagaselja punakõbikeseks nimetanud.³⁸

Ühe inimese saatust ja ühiskondlikke protsesse ei saagi analüüsida samas võtmes. On loomulik, et inimesel on kaldumus interpreteerida oma tegevust positiivsena ning näha endas olude ohvrit. Oma elu nähakse ühes paradigmas. Eesti nõukogude raamatukogunduse rajaja Helene Johani näiteks jõudis pika elu jooksul oma biograafia fakte poliitiliste muutuste tuules korduvalt ümber mõtestada. Ja olgugi, et faktid ise on üsna kõnekad: 27. juuli 1940 – 4. juuli 1941 Tartu linna rahvahariduse osakonna juhataja, märts 1942 – dets 1943 ENSV Riiklike Kunstiansamblike kaadrite inspektor Jaroslavl, aug 1943 võeti vastu ÜK(b)P liikmeks (parteist astus välja aprillis 1990), dets 1943 – mai 1944 Tartu Linna Täitevkomitee rahvahariduse osakonna juhataja

vabariigi operatiivgrupi koosseisus Moskvas ja Leningradis, juuni 1944 – juuni 1953 Eesti NSV Riikliku Raamatukogu direktor,³⁹ annab tänane Eesti Rahvusraamatukogu välja temanimelist preemiat noorele ja loovale raamatukoguhoidjale.

Erinevalt inimese mälestustest on lineaarse kirjakultuuri tekstid väga jäigad, neid ei ole võimalik tagantjärele korrigeerida, isegi hävitada on neid raske. Kuid nagu tõdeb Günther Stocker, allub tekstide järjestus epistemoloogilise ruumi muudatustele.⁴⁰ Tekstid ei muutu, kuid muutub nende retseptioon, kultuurimälu on samavõrd selektiivne ja emotsionaalne nagu igasugune mälu. See, mida hetkel ei mäletata või mäletada ei taheta, on ikkagi kuskil olemas. Nagu ka hävitatud raamat.

■

PIRET LOTMAN
(1950)

Lõpetanud 1977
Tartu Ülikooli
ajaloolasena.
Rahvusraamatukogu
raamatukogunduse
osakonna ajaloo
sektori juhataja.
Uurimisvaldkond:
XVII saj vaimulik
kirjandus

³⁷ A. Aarelaid, Ikka kultuurile mõeldes, Tallinn, 1998, l 191.

³⁸ A. Aarelaid, l 150; l 132.

³⁹ Helene Johani, Personaalnimestik. Valik elukäigu daatumitest. Kokku pannud Kalju Tammaru, Tallinn 1998, l 6–8.

⁴⁰ G. Stocker, S 77.